

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Акматалиев А. Т.,

*филос. илим.канд., доцент, Ош технологиялык университети,
Ош шаары, Кыргыз Республикасы*

Акматалиев А. Т.

*канд. филос. наук, доцент, Ошский технологический университет,
г.Ош, Кыргызская Республика*

Akmataliev A. T.

*candidate of philosophical sciences, associate professor, Osh Technological University,
Osh, Kyrgyz Republic*

Жолдошова Ч. М.

*изденүүчү, Эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту,
Өзгөн шаары, Кыргыз Республикасы*

Жолдошова Ч. М.

*соискатель, Международный Узгенский институт технологии и образования имени
академика Б.Мурзубраимова, г.Узген, Кыргызская Республика*

Joldoshova Ch. M.

*applicant, International Uzgen Institute of Technology and Education named Academician
B.Murzubraimov, Uzgen, Kyrgyz Republic*

Кушубакова Ш. А.

*изденүүчү, Эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту,
Өзгөн шаары, Кыргыз Республикасы*

Кушубакова Ш. А.

*соискатель, Международный Узгенский институт технологии и образования имени
академика Б.Мурзубраимова, г.Узген, Кыргызская Республика*

Kushubakova Sh. A.

*applicant, International Uzgen Institute of Technology and Education named academician
B.Murzubraimov, Uzgen, Kyrgyz Republic*

ФИЛОСОФИЯДАГЫ АДАМДЫН РУХАНИЙ ТАЖРЫЙБА МАСЕЛЕСИ

ПРОБЛЕМА ДУХОВНОГО ОПЫТА ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ

THE PROBLEM OF SPIRITUAL EXPERIENCE MAN IN PHILOSOPHY

Аннотация. Аталган макалада философия илиминдеги адамдын руханий тажрыйба маселеси каралат. Андан тышкары анда айтылгандай, руханий тажрыйбанын маңызы жөнүндөгү маселе философияда ар кандай чечмелөөлөргө ээ болгон. Коомдук аң-сезимде руханийлик деген сөздүн өзү динчилдик, же дүйнөнү диний түшүнүү менен байланышкан. Бирок, биз руханий жана диний түшүнүктөрдүн ортосундагы чек араны бузуп албашыбыз керек. Бул макалада адамдардын диний жана руханий тажрыйбасынын ортосундагы өз ара байланыш маселеси, ошондой эле адамдын руханий жактан жеткилендик даражасына баа бере турган критерийлер каралат.

Негизги сөздөр: адам, руханий тажрыйба, инсан, мамлекет, индивид, материя, табият, ишмердүүлүк, руханийлик.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о духовном опыте человека в философии, кроме того, как указано в ней, вопрос о сущности духовного опыта имел в философии различные трактовки. В общественном сознании само слово духовность ассоциируется с религиозностью или религиозным пониманием мира. Однако мы не должны размывать границы между духовными и религиозными понятиями. В данной статье рассматривается взаимосвязь религиозного и духовного переживаний людей, а также критерии оценки степени духовной зрелости человека.

Ключевые слова: человек, духовный опыт, личность, государство, индивид, материя, природа, деятельность, духовность.

Abstract. This article deals with the question of the spiritual experience of a person in philosophy, in addition, as indicated in it, the question of the essence of spiritual experience had various interpretations in philosophy. In the public mind, the very word spirituality is associated with religiosity or a religious understanding of the world. However, we must not blur the boundaries between spiritual and religious concepts. This article examines the relationship between the religious and spiritual experiences of people, as well as the criteria for assessing the degree of spiritual maturity of a person.

Key words: man, spiritual experience, personality, state, individual, matter, nature, activity, spirituality.

Руханий тажрыйба өзүн-өзү таануу менен байланышкан интенсивдүү, түйшүктүү эмгекте топтолот. Руханий тажрыйбанын маңызы адамдын өзүнүн «Менин» түшүнүүсүндө, баалуулугуна карата жана жалпы эле болмуштун ар кандай категорияларына карата каралат. Адамдын ушундай рефлексивдүү ишмердүүлүгүндө анын инсан катары өзүн-өзү ырастоосу, өздүк аң-сезиминин өнүгүшү, өзүнүн руханий кадыр-баркынын, сезиминин өсүшү ишке ашат. Руханий тажрыйбанын негизги милдети адамдын өзүн өнүктүрүү, анын инсандыгын уюштуруу жана иретке келтирүү жана анын адеп-ахлактык мазмунун билүү экенин көрөбүз.

Эми өзүн-өзү таануу маселеси адамдын өзүнүн иш-аракетин этикалык өңүттө талдоо менен тыгыз байланышта экенин белгилей кетүү керек. Бул жагдай “руханийлик” жана “диндүүлүк” сыяктуу түшүнүктөрдүн ортосундагы тыгыз байланыш жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет, анткени дин белгилүү бир моралдык эрежелердин жыйындысын сактоону, этикалык идеалды орнотууну жана моралдык аң-сезимди

өнүктүрүүгө умтулууну камтыйт. Бирок, руханийлик динчилдикке караганда алда канча кеңири түшүнүк. Адамдын табиятын теренирээк жана ар тараптуу кароого мүмкүндүк берген ой жүгүртүүнүн маанилүү жолдорунун бири гана болуп саналат. Бирок, диний дүйнө тааным, В.С.Соловьев туура белгилегендей, субъективдүү тажрыйбанын негизинде калыптанса да, акырында жамааттык аң-сезимге мүнөздүү экенин эстен чыгарбашыбыз керек [1, 7-б.].

Өзүн-өзү таануу көз карашынан алганда, диний философтор тарабынан көптөгөн орчундуу эмгектер жазылганына карабастан, мисалы, А.Августиндин “Исповедь” же Н.Бердяевдин “Самопознание” чыгармаларын эске алышыбыз керек, алар үчүн диний аймак руханий тажрыйбаны алуу үчүн гана негиз болгон деп эсептешет. Бул жерде адамдын руханий иш-аракетинин чөйрөсү катары дин менен руханийликтин ортосундагы айырма - бул дүйнөнүн категорияларына карабастан, инсан эң жогорку баалуулук катары кабыл алынган рефлексивдүү талдоо көрүнүп турат. Эгерде б.з.ч., б.а. христианчылыктын пайда

болушуна чейин адам өзүн бир урууга, полиске, мамлекетке таандыктыгы аркылуу гана тааныса, христиан дининде жүрүм-турум моделин тандоо, жеке мотивдердин негизинде өз жашоосунун маанисин аныктоо мүмкүнчүлүгүн көргөн, анын «менин» ишке ашыруунун субъективдүү тажрыйбасы болуп саналат. Чындыгында, христианчылык адамдын рефлексивдүү ишмердүүлүгү үчүн жаңы горизонтторду ачып, анын тышкы дүйнө менен болгон мамилесин көбүрөөк сезүүгө мүмкүндүк берген.

Бирок, эмне үчүн адам өзүнүн инсандыгын, мисалы, илимий, саясий же аскердик чөйрөдө эмес, адеп-ахлактык өнүктө эң толук сезээри толук түшүнүксүз бойдон калууда. Бул макалада бул маселе негизги болуп саналат, анткени ал адамдын табиятын жана маңызын кароо менен тыгыз байланышта. Диний жана этикалык өнүктөгү антропологиялык изилдөөлөр адамдын инсандыгын бир топ терең жана көп кырдуу кароого мүмкүндүк берет, анткени алар түздөн-түз адамдардын аң-сезиминде моделдештирилген жана түшүнүлгөн образдарга жана белгилерге багытталган. Башка аймактарда инсандын ички дүйнөсүн мындай терең изилдөө мүмкүн эмес. Илимде таанып-билүүнүн жана өзгөрүүнүн негизги объектиси болуп физикалык дүйнөнүн материалдык денелери саналат. Саясат таанууда адам өзүнүн маанилүүлүгүн адамдардын ишенимине таасир этүү жөндөмдүүлүгү менен аныктайт. Демек, С.Хантингтон: «Бийлик – бул бир адамдын жана топтун башка адамдын же топтун жүрүм-турумун өзгөртүүгө болгон жөндөмдүүлүгү» - дейт [2, 119-б.].

Демек, адам турмуштун этикалык эмес чөйрөлөрүндө өзүнүн ишмердүүлүгүн аң сезимдүү түрдө тышкы дүйнөнү өзгөртүүгө багыттайт жана өзү жашап жаткан ошол милдеттердин маанисине карата гана өз баасын аныктайт деп болжолдоо мыйзамдуу болуп саналат. Мындай ой жүгүртүү менен инсан тынымсыз өзгөрүп турган дүйнөгө көз каранды, өзүн-өзү баалоодон ажырайт. Бул бир нече факторлорго бай-

ланыштуу. Биринчиден, жер бетиндеги адамдын ишинин бардык натыйжалары да өзү сыяктуу кыйроого дуушар болот. Экинчиден, индивид материя дүйнөсүнүн «кулу» болуп чыгат, ал мындан ары өзүнүн иш-аракетин өз мотиви менен аныктай албайт, анын ишмердүүлүгү өзүнүн инсандыгын өнүктүрүүгө эмес, физикалык объектилердин убактылуу өзгөрүшүнө багытталган. Ильин мындай деп белгилейт: «Өзүн башкалар сыйлагандыктан гана сыйлаган адам, маңызы боюнча өзүн сыйлабайт: анын руханий бакубаттуулугу башка адамдардын, экинчи даражадагы таасирлеринен көз каранды» [3, 167-б.].

Адамдын маанисинин туруктуулугу жана абсолюттуулугу материянын сансыз формаларына жана айкалыштарына сиңет. Албетте, бир жагынан адамдын таанып-билүү ишмердүүлүгүн тышкы дүйнөгө багыттоо инсанды өзүнүн иш-аракети үчүн жоопкерчиликтин олуттуу бөлүгүнөн бошотот, аны адеп-ахлактык позициядан терең түшүнүүнү талап кылбайт. Бирок, экинчи жагынан, физикалык дүйнө менен органикалык жанаша жашоого умтулуу адамдын акыркыдан көз карандылыгын пайда кылат. Табият менен гармонияда жашаган инсан толугу менен ага баш ийет; ал эми логиканы табиятты түшүнүүнүн негизги формасы катары кабыл алуу акыл-эсинде акыл-эстүү түшүнүүгө жарабаган образдарды моделдей албай калган адамдын психикалык дүйнөсүн кулга айлантат. «Биздин бул дүйнөгө болгон ишенимбиз ушунчалык бекем болгондуктан, бул дүйнөгө болгон мамилебиз мажбурлоочу, байлоочу формада, башкача айтканда, билим түрүндө болот», - деп жазат Н.Бердяев [4, 65-б.]. Акырында, тышкы дүйнөнү билимдин негизги объектиси катары кабыл алуу адамдарга терең интроспекция жүргүзүүгө, өзүнүн аң-сезимин өнүктүрүү боюнча интенсивдүү иштөөгө мүмкүндүк бербейт. Л.Н. Толстой: «Шаарда байкуштар жакшыраак жашашат. Шаарда адам жүз жыл жашап, эбак өлүп, чирип кеткенди сагынбайт. Өзү менен күрөшүүгө убакыт жок, баары бош эмес» [5, 45-б.].

Инсандын физикалык дүйнөгө мындай баш ийүүсүнүн эң трагедиялуу натыйжасы – бул адилеттик, боорукердик, уят сыяктуу адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн комплексин камтыган адам табиятынын бузулушу. Алардын бузулушу көбүнчө өзүн-өзү өлтүрүүгө, адамдын инсандыгынын деградациясына жана ыдырап кетишине алып келет. Бул ырастоону далилдеген мисалдарга кайрыла турган болсок, 2003-жылдын октябрына чейин Иракта америкалык армияда өз жанын кыйган 13 расмий катталган учур болгонун байкайбыз. Америкалык аскерлердин сөзүнө караганда, өзүн-өзү өлтүрүүгө АКШнын Ирактагы аракеттери моралдык санкциялардан ажыратылганы жана Түндүк Американын мамлекеттүүлүгүнө таандык экенин көрсөтүп көнүп калган адамдар коомдук түзүлүштүн кулчулугуна айланганы себеп болгон. «Согуштун коркунучтуу курмандыктары эч кандай кызыкчылык менен акталбайт. Бул коркунучтуу курмандыктар акылдан жогору санкцияны талап кылат, жердеги жашоонун бул эмпирикалык өтүүсүнөн тышкары жаткан максатка жана мааниге ишенимди талап кылат» [4]. Жеке руханий тажрыйбадан ажыраган адам физикалык дүйнө менен өзүнүн элестетүүсүндө да чектелген. Ал эми акыркысы адилеттүүлүк сезимине дал келбей калса, анда бул дүйнөгө көз каранды болгон инсан анда калуусунун абсурддугун түшүнөт. Мындай адамдын позициясынын трагедиясы, бир жагынан, ал өзүнүн кабылдоосунда бардык моралдык баалуулугун жоготкон дүйнөгө таандык болуу аркылуу өзүн таанууну каалабай калганында турат. Башка жагынан алып караганда, инсан өзүнүн ички дүйнөсүндө анын өзүн-өзү аң-сезиминин өсүшү үчүн негиз боло турган баалуулуктарды жана мамилелерди иштеп чыга элек. Ал дүйнө жана өзү жөнүндө ой жүгүртүүгө азык таба алат, өзүнүн жеке өсүүсүнүн негизин материя дүйнөсүндө гана таба алат, ошондуктан ал анын кулу болуп саналат, андан көз каранды. «Адам өзүнүн чындыктарынын түбөлүк курмандыгы

экени моралдык тартиптин айкын фактысы. Аларды тааныгандан кийин, алардан арыла албай калат», - деп жазат А. Камю [6, 243-б.]. Мурда кабыл алынган ишенимдердин чындыгына ишенимин жоготкон адам аларга каршы эч нерсе кыла албайт. «Табигый мыйзамга каршы жан аябастыгымды, андан көзкарандысыздыгымды сактап калуунун бирден-бир жолу – бул өзүн өзү өлтүрүү. Бирок бул жерде өзүн-өзү ырастоо өзүн-өзү жокко чыгарууга барабар [7, 142-б.]. Ошондуктан ой жүгүртүү эркиндигине умтулган адам руханий тажрыйбага ушунчалык муктаж. Акыркысы болбосо, инсан өзүн-өзү камсыз кыла албайт же өркүндөтө албайт; анын жүрүм-турумунун формасы ички мотивдер жана баалуулуктар менен аныкталбайт, ал жашаган шарттар менен танууланат.

Демек, инсанды инсан катары аныктоонун ыкмаларын иштеп чыгуу маселеси азыркы коом үчүн эң оор маселе. Бул жерде чындыгында адамдын коомдук жана жеке турмуштун кайсы гана чөйрөсүндө болбосун жүрүм-турумуна таасир эткен адамдын өздүк аң-сезиминин, анын өзүнүн руханий кадыр-баркын сезүүсүнүн өсүү маселеси иш жүзүндө коюлган. Бирок инсандын руханий жактан жетилишинин критерийлерин белгилебесек, өздүк аң сезимди өнүктүрүү ыкмаларынын натыйжалуулугун аныктоо биз үчүн кыйынга турат. Адамдын өздүк аң сезиминин өсүү даражасын аныктоонун критерийлери жөнүндөгү маселе кыйла татаал. Бир жагынан, биз адамдын руханий тажрыйбасы субъективдүү, жекелик экендигин ырастайбыз; бирок, экинчи жагынан, биз инсандын өздүк аң сезиминин өнүгүү даражасын жана деңгээлин көпчүлүк адамдар үчүн алгылыктуу боло турган стандарттар менен аныктоого умтулабыз. Биз адеп-ахлактык жана адеп-ахлаксыз тажрыйбанын оордук даражасы руханий жактан жеткилендиктин критерийи болуп калышы мүмкүн деп эсептейбиз. Бул жерде моралдык маселе ой жүгүртүү үчүн өзгөчө мааниге ээ, анткени ал субъективдүү көз караштар жана инсандын өздүк аң

сезиминин өнүгүү динамикасы менен тыгыз байланышкан.

Мында белгилей кетүүчү нерсе, адеп-ахлактык жоруктар коомдо аркайсы мезгилде ар түрдүүчө чечмеленсе да, белгилүү бир тарыхый мезгил жана коом үчүн адеп-ахлак түшүнүгү абсолюттук жана эң туура болуп саналат. Ар бир тарыхый доор үчүн тигил же бул коомдо ачык, жалпы кабыл алынган адеп-ахлактык критерийлер болгон, эгерде адамдар өз тарыхынын белгилүү бир этабында этиканын белгиленген нормаларын сактабаса, коомдук өнүгүү өзүнүн так багытын жана максатын жоготуп койгон. Өнүгүү концепциясынын өзү динамика түшүнүгү менен алмаштырылган, ал эч кандай шартта адамдын өзүн-өзү андоосунун өсүшүнө өбөлгө түзгөн коомдо жаңы формациялардын пайда болушун билдирбейт.

Ошентип, руханий жактан жетүүнүн критерийлеринин бири катары адамдын өзүн-өзү андоосунун өнүгүү даражасын тандоо керек. Адамдын өзүн-өзү андоосу анын руханий жактан өнүгүшүнө түздөнтүз байланыштуу. Адамдын руханий сапаттарына ар бир адамдын жеке башынан өткөн сезимдердин курчтугун, мисалы, уят, боорукердик, сүйүү сыяктуу сезимдерди кошуу керек. Бул категориялардын тандалышы кокусунан эмес, анткени эмпатия, сүйүү жөндөмдүүлүгү түздөнтүз предметтен көз каранды жана анын жеткилендикке умтулуусунан табигый түрдө көрүнөт. Ошентип, В.Д. Губин мындай деп жазат: «Таза философиялык мааниде түшүнүлгөн сүйүүнүн интенсивдүүлүгү сүйүүнүн объектиси менен эмес, сүйүү жөндөмдүүлүгү менен түшүндүрүлөт жана аныкталат» [8, 222-б.]. Мында жогорудагы эмоцияларды башынан өткөрүүнүн даражасы, биринчи кезекте, адамдын өздүк аң сезиминин же анын руханий жактан өнүгүү деңгээли менен аныкталат.

Ошентип, адамдын руханий дүйнөсү сүйүү сезими менен байланышкан анын субъективдүү тажрыйбаларында эң толук ачылган жана эң көп талап кылынат деп

болжолдоого болот. Сүйүү сезими талап кылынган жана уюштуруучу принцип болуп саналган чөйрөдөй адам өзүнүн руханий кемчилигин мынчалык курч сезе албаган бир да адамдын жашоосунун бир дагы чөйрөсү жок. Иштин мындай абалы сүйүүнү башынан өткөрө албаган адам өзүнүн жеткиленсиздигин өзгөчө катуу сезгендигинен жана жетиштүү руханий тажрыйбасыз өзүн инсан катары ачууга жана ишке ашырууга жол берилбегендигине байланыштуу. Бул туурасында В.Д. Губин мындай деп жазат: «Сүйүү - бул инсандын өзгөчө адамдык абалы, ал өзүн толук кандуу, жандуу адамдай сезе турган элемент» [8].

Кастарлоо түшүнүгү сүйүү категориясы менен түздөн-түз байланыштуу. Ошентип, В.С. Соловьев, кастарлоо адамды физикалык дүйнөдөн өйдө көтөрөт жана алгач бала кезинде ата-энеге урмат көрсөтүү түрүндө көрүнөт. Бирок, адам улгайган сайын, тагыраагы, өнүккөн сайын анын аң сезиминде идеалдуу нерсенин критерийлери жогору болуп, ата-энеге болгон мамилени гана эмес, башка адамдарга болгон мамилени да камтыйт. Сүйүү алкагында мындай мамиле инсандын субъективдүү аң сезиминде үлгү болгон идеалдуу сапаттарды башка адамга проекциялоодо чагылдырылат. Анын үстүнө, адамдын руханий деңгээли канчалык бийик болсо, ал өзүнүн имманенттик идеяларында ошончолук кемчиликсиз идеалдарды жарата алат, андан кийин аларда жок болушу мүмкүн болгон кемчиликсиз адамдын касиеттерин берип, өзүнүн денелик образын табууга умтулат. Бирок, сүйүү өзүн өзү алдоодон эмес, өзүнүн идеалына жетүү, жеткилендин, демек, сүйүү объектинин бир бөлүгү болуу каалоосунан келип чыгат. И.А. Ильин мындай деп жазган: «Сүйүү сапатка, кадыр-баркка, кемчиликсиздикке умтулат» [3, 122-б.]. Ошол үчүн сүйүү инсандын өздүк аң сезиминин тынымсыз өнүгүүсүнүн негиздерин издөө менен шартталган коркуу сезими менен тыгыз байланышта. Анын үстүнө бул негиздер инсандын өзүнүн аң сезиминде, анын субъективдүү көз

карашында гана табылат. Жакшы сезим болбосо, адам идеалга умтула албайт, кемчиликсиз, сүйүүгө татыктуу жана сүйүүгө татыктуу болгонду баалай албайт, демек ал өнүгүүнүн негиздеринен ажырап, руханий регрессияга, өлүмгө дуушар болот.

Ошентип, макаланын жыйынтыгын чыгарып жатып, руханий тажрыйбаны өзүн-өзү таанууга байланышкан иш катары аныкташыбыз керек. Адамдын руханий өнүгүүсүнүн критерийлеринин ичинен адамдын боорукердик, сүйүүгө жөндөмдүүлүгү сыяктуу сапаттарын аныктадык. Албетте, белгилүү бир жамаатта

кабылалынган адеп-ахлактык идеалга карата адамдын индивидуалдуулугун сезүү жана өзүнүн руханий өнүгүү даражасын түшүнүү менен байланышкан башка сезимдер бар. Мисалы, окумуштуулар боорукердик сезими менен бирге уялуу жана коркуу сезимин баса белгилешкен. Бирок, бул макалада биз бул сапаттарды майда-чүйдөсүнө чейин карап чыккан жокпуз. Жыйынтыктап айтканда, адамдын инсандыгын иретке келтирүүчү, анын дүйнөдөгү жашоосунун маанисин издөөгө, анын аң-сезиминде идеалдын образын жаратууга жана ага материядан өйдө көтөрүлүү жана ага умтулуу – руханий тажрыйба экенин гана кошумчалайбыз.

Адабияттар

1. *Соловьёв, В.С.* Кризис западной философии // *Философское начало цельного знания.* -Минск: Харвест, 1999.
2. *Хантингтон, С.* Столкновение цивилизаций. -М.: АСТ, 2003.
3. *Ильин, И.* Аксиомы религиозного опыта, М., 2002.
4. *Бердяев, Н.А.* Философия свободы. М.: АСТ, 2004.
5. *Толстой, Л.Н.* Крейцеровна соната // *Собр. соч. в 14 т.* -М.: Изд-во художественной литературы, 1953, Т. 12.
6. *Камю, А.* Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // *Сумерки богов.* - М., 1990.
7. *Соловьёв, В.С.* Кризис западной философии // *Философское начало цельного знания.* - Минск, 1999.
8. *Губин, В. Д.* Любовь, творчество и смысл сердца // *Философия любви, под ред. Д. П. Горского, М.: Полит. литература, 1990.*
9. *Акматалиев, А.Т.* Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания [Текст] / А.Т. Акматалиев, М.К. Сейдалиева. // *Cross Cultural Studies: Education and Science.* – 2022. – № 7(2). – С. 82-86. [Электронный ресурс] – Режим доступа. URL: <https://doi.org/10.24412/2470-1262-2022-2-82-86>
10. *Акматалиев, А.Т.* Кризис духовной сферы // *Бюллетень науки и практики [Текст] / А.Т. Акматалиев, Э.К. Шарипова, Ж.А. Кедейбаева.* – 2022. - № 8(4). – С. 560-566. [Электронный ресурс] – Режим доступа. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48400241>
11. *Akmataliev, A. T.* Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People [Текст] / [А.Т. Akmataliev, S.T. Karabaeva, Zh.A. Kedeybaeva и др.]. // *Res Militaris.* – Paris, 2023. - Vol. 13. – No. 2: Volume 13, Number 2. [Электронный ресурс] – Режим доступа. URL: <https://resmilitaris.net/manuscript/index.php/resmilitaris/article/view/2957>
12. *Akmataliev, A. T.* Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System [Текст] / [А.Т. Akmataliev, A.S., Nurbaev, Kozubaev и др.]. // *Baltic Journal of Law & Politics.* – Kaunas, Lithuania, 2023. [Электронный ресурс] – Режим доступа. URL: https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235
13. *Амердинова, М.М.* Нравственное сознание как оптимальная модель поведения [Текст] / А.Т. Акматалиев, Г.Э. Акматова // *Наука. Образование. Техника.* – Ош: КУМУ, 2023. – №2. – С. 94 – 100. [Электронный ресурс] – Режим доступа. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53958539>